

Gramatika ve znakovém pojetí jazyka : jednodušší, než jste se obávali, účinnější, než jste tušili

TOMÁŠ HOSKOVEC
Praha

(Mélanges/Festschrift Grepl 2019)

Gramatikou rozumíme jistý pohled na jazyk, komplementární k pohledu, jemuž se říká lexikon. Záměrně píšu *pohled*, nikoliv *složka*: jazyk je lexikon a gramatika oboje dohromady, na pořadí nezáleží, ba stanovit pořadí vůbec není možné; vědomě voleným pohledem vybíráme ze složitého celku vždy jen něco. Kudy povedeme hranici mezi lexikem a gramatikou, není samo o sobě nijak důležité. Důležité je, aby takové vymezení bylo rozumné z hlediska cíle, který jsme si dali. Cílem přitom může být jak vědecký popis, tak praktická výuka jazyka. Oboje lze pojímat různě, což opravňuje různá vymezení, vedená dle různých zásad. Různě vedená vymezení lexika a gramatiky v rámci jazyka si ani zdaleka nejsou navzájem rovna: liší se a poměřují vnitřní konsistencí, vnější exhaustivitou i elegancí při používání.

Jazyk co gramatika a lexikon – záměrně je teď uvádím v jiném pořadí – je dohromady jeden abstraktní systém. Zároveň je ovšem jazyk sociální instituce. A znovu: jazyk je oboje najednou, je vždy jak abstraktní systém, tak sociální instituce; opět jde o navzájem komplementární pohledy. Lingvista má plné právo zvolit si pro konkrétní práci konkrétní pohled, musí však jasně vědět, co si zvolil a proč. Na detailech vzájemného vymezení mezi abstraktním systémem a sociální institucí záleží rovněž jen málo: důležité je, aby bylo rozumné vzhledem ke sledovanému cíli, ať již vědeckému, či didaktickému.

Oproti jazyku stojí text. Text je konkrétní kulturně-historická událost podléhající sociálním normám. Může být jak mluvený, tak psaný. Jazyková společenství pracují s obojí materialitou, akustickou i grafickou, a pracují s ní obvykle zároveň, byť v poměrech proměnlivých: každá výpověď psaného projevu má specifickou intonační kontúru, i když jen málo z ní – pokud vůbec něco – se graficky vyznačuje; mluvený projev zase běžně obsahuje momenty jazykové reflexe, která je specificky vázána na specifické vztahy projevu psaného a nemá žádnou oporu ve zvuku.

Jazykové společenství bere texty vážně. Projevuje s to již tím, že u mnoha textů se lidé snadno shodnou, že nestojí za nic, že nemá cenu, aby vůbec byly: to znamená prostě tolik, že ony texty neobstály před požadavky, které společenství na texty oprávněně klade. Lidské společenství bere texty tak vážně proto, že se jimi sdílejí postoje ke světu a utvářejí vztahy mezi lidmi: skrze texty se děje to, co činí společenství společenstvím. Takto texty fungují – a mohou fungovat – jen díky tomu, že společenství se dokáže v dostatečné míře shodnout na tom, jaký smysl se tím kterým textem sděluje a sdílí. Ona dostatečná shoda předpokládá, že produkce i recepce textů – rozvedme to: jejich tvorba, vedená záměrem, aby se jimi sdělil jistý smysl, i jejich vnímání, vedené vědomím, že svým textem chce někdo někomu nějaký smysl sdělit – podléhají nadosobním, pro celé společenství závazným normám. Ty normy jsou svou povahou kantovské zákony svobody: platí, i když jsou porušovány; společenství o porušování ví a vyhodnocuje to.

Text, konkrétní kulturně-historická událost podléhající společenským normám, je pro lingvistiku empirická danost. Jazyk, vlastní předmět lingvistiky, už je výkladový konstrukt. Jazykem vykládáme potencialitu textů, vykládáme malý, ba vlastně velký zážrak spočívající v tom, že v konkrétním kulturně-historickém společenství vznikají specifické útvary povahy akusticko-grafické a ono společenství se u nich dokáže shodnout, jaký že sděluje smysl; shodou přitom myslíme shodu dostatečnou k nějakému účelu. U kolem lingvistiky je objektivizovat proces interpretace textů jakožto proces sdílení smyslu ve vazbě na útvary akusticko-grafické, jimž budeme dál prostě říkat útvary jazy-

kové. Smysl není něco předem hotového, co by jeden do jazyka zabaloval a druhý z něho zase vybaloval: smysl je výslednicí aktivní práce s textem; smyslu se společenství dobírá interpretací, interpretací textu.

Interpretace je společná příjemci i tvůrci textu, nakolik jsou členy téhož společenství: tvůrce předjímá, jak bude příjemce jeho text interpretovat, příjemce předjímá, podle jakých zásad tvůrce textu postupoval. To je ovšem jen nejjednodušší, modelový případ. Běžně se stává, že kulturně-historická společenství tvůrce a příjemce jsou navzájem odlišná a text co jazykový útvar se z jednoho do druhého přenáší, případně se přitom ještě navíc překládá z jazyka do jazyka. Tyto přídatné komplikace mají pro objektivizující studium interpretačního procesu mimořádnou heuristickou hodnotu, neboť ozřejmují jedinečné systémové vztahy v různých fázích komunikačního procesu.

Uzavřeme nyní počáteční vymezení gramatiky: gramatika je specifický pohled na abstraktní systém jazyka, abstraktní systém jazyka je pak specifickým pohledem na jazyk vůbec a jazyk vůbec je schopnost tvořit texty a interpretovat jejich smysl.

Již jsme řekli, že jazyk je výkladový konstrukt, a pouze v tomto smyslu lze tvrdit, že jazyk je nástroj: nástroj, jímž vykládáme smyslové dění textu. To je zásadně odlišné od staré a nedomyšlené, žel stále užívané metafory jazyka co nástroje k přenášení myšlenek od člověka ke člověku; na myšlenky se přitom pohlíží, jako by existovaly již před jazykovým uchopením a jako že budou existovat i po něm, takže ony samy na jazykovém uchopení v posledku nezávisí. V našem pojetí naopak bez jazyka žádnou myšlenku, žádný smysl vůbec uchopit nelze: smysl je nám přístupný jedině v jazykovém uchopení.

Jazyk co výkladový nástroj je tak složitý, že k tomu, abychom s ním vůbec mohli manipulovat, potřebujeme ještě pomocné výkladové nástroje. Pomocným, dílčím výkladovým nástrojem pro jazyk je znak, jmenovitě BIFACIÁLNÍ JAZYKOVÝ ZNAK saussurovské povahy. Všechny jednotky, jež v jazyce pro výklad zavádíme, jsou buď ZNAKOVÉ, nebo ZNAKOVĚ MOTIVOVANÉ. Jazykové jednotky znakové mají vždy zároveň jazykový výraz a jazykový obsah: VÝRAZ je výrazem proto, že je výrazem jistého obsahu, OBSAH je obsahem proto, že je obsahem jistého výrazu; jazykové jednotky znakově motivované, to jsou DIAKRITICKÉ MOMENTY, kterými lze funkčně odlišit jeden výraz od jiného výrazu, případně jeden obsah od jiného obsahu. Jiné výkladové jednotky v jazyce, jenž sám je výkladový konstrukt, nezavádíme.

Důsledky takto zásadní volby nyní rozvedeme. Především si uvědomme, že jazykový znak není něco předem hotového, po čem stačí sáhnout a přiložit. Znaky se vyčleňují z konkrétních textů a jejich vyčleňování je součástí interpretačního procesu, jemuž text podléhá. Dále si uvědomme, že bifaciální saussurovský znak neoznačuje, nýbrž nabývá hodnot: *le signe ne signifie pas, le signe vaut*. Znak nabývá specifických hodnot v důsledku diferenčních vymezení vůči jiným znakům: jistě ne vůči všem, které lze v daném jazyce vyčlenit, nýbrž v jistém souboru znaků, který pro diferenční stanovení hodnoty vyšetřovaného znaku záměrně zvolíme; každý takto zvolený soubor je DEFINIČNÍ OBOR pro stanovení hodnoty jazykového znaku.

Pozorný čtenář v předchozím odstavci nejspíš znejistil: nejprve jsem prohlásil, že znaky se vyčleňují z konkrétního textu, a následně mluvil o vymežování znaků z jazyka, čili z abstraktního systému. V tom není rozpor, v tom se ukazuje plný rozměr interpretačního procesu. Znaky z daného textu vyčleňujeme na základě své zkušenosti s mnoha jinými texty: s reálnými, které skutečně někdy někde zazněly, a my víme, jak tehdy zapůsobily, i s potenciálními, u kterých víme, jak zapůsobí, aniž se staráme, zda už někdy někde zazněly; každá interpretace konkrétního textu se děje na pozadí abstraktního systému jazyka: právě ten nás upozorňuje, že na místě jazykového útvaru, který byl reálně uplatněn, bylo možno uplatnit i několik jiných útvarů, což by vedlo na poněkud jiný účinek textu.

Přítomen je ovšem i jazyk co sociální instituce. Definičních oborů je teoreticky velmi mnoho: ze souboru n znaků lze matematicky vyčlenit 2^n různých definičních oborů; taková funkce roste při zvětšujícím se n závratně rychle. Abychom si při interpretaci

textů, tedy při zacházení s jazykem vůbec rozuměli, musíme se dokázat shodnout i na volbě definičních oborů, v nichž znaky, které jsme z interpretovaného textu vyčlenili, vyhodnocujeme. Právě přitom se projevuje jazyk co sociální instituce. Volbu definičních oborů řídí jazykové, tedy sociální normy: ty způsobují, že některé definiční obory jsou blíží po ruce, silněji přítomny v momentálním stavu povědomí jazykového společenství než jiné. Volba definičních oborů pro konkrétní text, či textovou pasáž se opírá – rozumějme: sociální normy, které takovou volbu řídí, se opírají – o základní parametry konkrétního textu: těmi jsou situační ukotvení, žánrové zařazení, diskursní tradice. Kromě toho text sám jakožto vysoce strukturovaný jazykový útvar svou vlastní strukturou některé definiční obory aktualizuje a jiné potlačuje.

A uvažme ještě poslední aspekt jazykového znaku: jsou to jazykové útvary různých velikostí: znakem je celý text i textová pasáž; znakem je výpověď v textu organizovaném bez zvláštních prosódických zásad, stejně jako verš v textu organizovaném podle zvláštních prosódických zásad; znakem je věta, slovo, syntagma, morfém. Je užitečným, leč pouze pomocným úkolem lingvistiky vypracovat třídící škálu znaků dle velikosti jazykových útvarů, v nichž se ony znaky projevují. Je zásadní dovedností, vyžadovanou od každého lingvisty, aby se po takové škále dovedl pohybovat a aby o jazyku vždy uvažoval v plném diapasonu.

Dosud provedená vymezení lze shrnout takto: gramatika je studium definičních oborů s jistou šíří platnosti, zaměřené na znaky jisté velikostní škály.

Ústřední jazykovou jednotkou, samozřejmě znakovou, s níž gramatika pracuje, je věta. Věta je jednotkou abstraktního systému jazyka. Vymezujeme ji abstraktním schématem: věta je každý jazykový útvar, který danému schématu odpovídá. Podle povahy jazyka se rozhodujeme, zda při jeho výkladu budeme pracovat s jediným větným schématem, nebo s několika, obvykle se dvěma.¹ Je zásadní, aby se abstraktní definice věty neodvolávala na textový výskyt; z druhé strany ovšem požadujeme, aby každá věta, kterou v abstraktním systému podle abstraktního schématu vytvoříme, byla textově uplatnitelná: argumentačně připouštíme pouze takové věty, které dovedeme textově použít.

Základním typem definičních oborů, v nichž gramatika své znaky vyhodnocuje, je to, čemu se v tradici francouzské interpretativní sémantiky – a ve flagrantním rozporu se zvyklostmi české bohemistiky – říká »dialekt«. Dialektem rozumíme souhrn takových aspektů jazykového systému, kterými lze interpretovat – jinak řečeno: souhrn takových norem, podle kterých se interpretuje – co nejširší korpus textů příslušného jazyka; jde o interpretační postupy, tedy normy nepříznačové a neutrální, po jakých se sahá vždy, když interpretace nevyžaduje postupů zvláštních, specificky vázaných na texty jistého společenství (tak je vymezen »sociolekt«), případně jistého tvůrce (tak je vymezen »idiolekt«). Tímto vymezením chceme postihnout dobře známou skutečnost, že gramatika zkoumá jazykové vztahy, které jsou v komunikaci všudypřítomné, leč vědomě nereflektované: jejich přítomnost si však okamžitě uvědomíme, když jsou porušeny; částečně na ně myslíme, když rodným jazykem píšeme, soustavně pak na ně myslíme, když mluvíme jazykem cizím.

A konečně, což je nejtěžší ze všeho, neboť jediné skutečně těžké: musíme se odhodlat a naučit být důslednými nominalisty. Středověcí nominalisté byli nominalisty jen co do jména a představovali prostě umírněné realisty: stejně jako realisté uznávali, že pojmové universálie jsou něco skutečného, pouze je – na rozdíl od radikálních realistů – ukládali do jiného, nikoliv tohoto světa. My se potřebujeme držet toho, že znaky a definiční obory znaků jsou výkladové konstrukty: nepojímáme je co zvláštní entity, jejichž existenci bychom měli obhajovat tím, že prokážeme, že se někde – třeba v lidské mysli – reálně vyskytují; jediným a zcela dostatečným oprávněním pro zavádění znaků a jejich definičních oborů (to samo už je provázané: znak bez definičního oboru neexis-

¹ Přiznávám, že výklad uvědoměle pracující se třemi větnými schématy ani neznám.

tuje) je to, že jimi dokážeme vyložit nadosobně závazné rozumění konkrétní textové pasáže v konkrétním lidském, tedy kulturně-historickém společenství.

Co při takovém vymezení gramatika dělá? Gramatika pracuje s lexikálními jednotkami a pracuje s nimi ve větě. Vyzdvihuje přitom ty jazykové vztahy, jejichž hodnota se nemění, přestože se mění lexikální jednotky, které v nich vystupují. Ony vztahy mohou být jak syntagmatické, pojímané v rámci věty co vztah jedné lexikální jednotky k jiným lexikálním jednotkám, tak paradigmatické, pojímané v rámci věty co vztah lexikální jednotky k sobě samé; gramatické vztahy ovšem mohou být i vztahem jednoho syntagmaticko-paradigmatického útvaru k jinému syntagmaticko-paradigmatickému útvaru v rámci téže věty. Gramatika dále pracuje se sdružováním vět, čímž vznikají ještě další větné vztahy.

Gramatika je nepostradatelná, kdykoliv se ptáme, zda dva různé jazykové útvary představují jednu nebo dvě lexikální jednotky. Taková otázka je otázkou na celý abstraktní systém jazyka: rozumná odpověď musí brát ohled na uplatnitelnost oněch útvarů ve větě, resp. ve výpovědi.

Jazykové vztahy, na něž se gramatika zaměřuje, způsobují, že v rámci věty musíme za ekvivalenty lexikálních jednotek uznat i jazykové útvary, jež vypadají hodně odlišně: jejich hodnotová ekvivalence je dána právě gramatickým vztahem. Vedle větných členů, vymezených právě ekvivalencí lexikální jednotky a jiného jazykového útvaru, musíme ovšem uznat i větné ekvivalenty, jazykové útvary, jež fungují jako věty, aniž splňují strukturní definici věty.

S vědomím toho všeho můžeme uzavřít, že gramatika zkoumá v malém, totiž v elementárním rozměru věty to, co se děje ve velkém, totiž v globálním rozměru celého textu: textový výskyt pojmenovávací jednotky aktualizuje jisté definiční obory z těch mnoha, do kterých ona potenciálně patří, čímž aktualizuje specifické sémantické hodnoty, a textové vztahy oné pojmenovávací jednotky k jiným pojmenovávacím jednotkám vyžadují, aby se takto aktualizované sémantické hodnoty navíc uchopily co specifické konfigurace sémantických hodnot: právě takovými konfiguracemi vposledku význam textu modelujeme; analogickými konfiguracemi modelujeme význam celého textu, význam různé velkých textových pasáží, význam jednotlivých textových výpovědí.

A co při takovémto porozumění musíme dělat my, když děláme gramatiku? Musíme brát vážně tradiční kategorie, s nimiž gramatika v minulosti pracovala, a musíme je brát s odstupem: vážně proto, že jde o velký svod vztahů, které se v jazyce empiricky vyskytují a byly historicky evidovány, s odstupem proto, že ony vztahy nemusí být dobře uchopeny; ke všem kategoriím se přitom musíme stavět jako důslední nominalisté. Pořádná gramatika, jaká se od nás čeká, musí být s to objasnit vše, čím se tradiční gramatiky zabývaly (včetně toho, že ukážeme, že ten který tradiční předmět nemá výkladové opodstatnění), nesmí se však na to omezovat. Nadto musíme brát vážně výpovědi jako empirické jednotky textové: popisujeme je pomocí větných struktur, nakolik to jde, a nelekejme se, že to v mnoha případech nejde; to není argument ani proti větám ani proti výpovědím, s tím se jako lingvisté musíme naučit zacházet. A konečně musíme neustále rozvíjet citlivost k definičním oborům, ve kterých se jemné rozdíly komplexních větných vztahů projevují.

Zde končím, protože pokračovat lze jedině tak, že začnu nějakou gramatiku psát. To jsem pro jeden konkrétní jazyk začal před čtvrt stoletím. Dílo existuje, byť nikdy nevyšlo a já jsem silný právě zkušeností z jeho sepsání. Obecná gramatika neexistuje, lze pouze formulovat obecné zásady pro psaní konkrétních gramatik. Tento příspěvek je jedním z mnoha pokusů o formulaci takových zásad. Píšme gramatiky – a přemýšlejme o tom, jak a pro koho je píšeme.

AUTOBIBLIOGRAFICKÉ UKOTVENÍ

- [sine anno] *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*. — Soustavný výklad vybraného aspektu gramatického systému. Nepublikováno.
- [sine anno] *Morfosyntax litevštiny ve funkčním popisu jazyka*. — Soustavný výklad vybraného aspektu gramatického systému. Nepublikováno.
2010. Věta a výpověď ve znakovém pojetí jazyka. In *Karlík a továrna na lingvistiku* (curauerunt Aleš Bičan, Jan Klaška, Petra Macurová, Jana Zmrzliková), 190–199. Brno, Masarykova universita. — Programová formulace znakového uchopení věty.
2012. Poetika a filologie. In *Poetický Cikláj v Brně 2010*, sborník textů o poetice (curavit Adam Veřmiřovský), 13–27. Brno, Tribun EU. — Programová formulace znakového uchopení textu.
2012. La linguistique textuelle et le programme de philologie englobante. *Verbum* xxxii/2010 (2), 193–218. Presses universitaires de Nancy. — *Texto! (Textes & Cultures)* vol. xviii, n° 1 (2013), <http://www.revue-texto.net/index.php?id=3189>. — Program znakově pojaté lingvistiky.
2012. La perspective fonctionnelle de la phrase dans une perspective historico-philologique du foyer pragois de structuralisme fonctionnel. *Écho des études romanes* viii/2012 (1), 7–25. České Budějovice, Jihočeská universita. — *Texto! (Textes & Cultures)* vol. xviii, n° 4 (2013), <http://www.revue-texto.net/index.php?id=3389>. — Historické ukotvení znakového uchopení věty.
2018. Větná prosódie, aneb kudy ze slepé uličky fonologie. *Litikon*, časopis pre výskum literatúry, vol. iii/2018, n° 1, 226–241. Nitra. — Paralelismus výrazu a obsahu při znakovém uchopení výpovědi.
2018. Jazyk, ideální slovníkové heslo. *Litikon*, vol. iii, n° 2, 331–344. Nitra.
2019. [v tisku]. Thèses de Prague 2016. In *Expérience et avenir du structuralisme* (curavit Tomáš Hoskovec). Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série, volume 8. Praha – Kanina. — *Texto! (Textes & Cultures)* vol. xxii, n° 1 (2017), <http://www.revue-texto.net/index.php?id=3842>. — Diskusní platforma pro znakové uchopení jazyka.
2019. [v tisku]. Sentence prosody and experimental phonetics. The way out of the *cul-de-sac* of phonology. In *Expérience et avenir du structuralisme* (curavit Tomáš Hoskovec). Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série, volume 8. Praha – Kanina. — Paralelismus výrazu a obsahu při znakovém uchopení výpovědi.

IDENTIFIANT BIBLIOGRAPHIQUE

In Petr Malčík et Petr Karlík (curauerunt): *Svět podle Grepla. Prof. Miroslavu Greplovi k devadesátým narozeninám*, 73–80. Host, Brno 2019. ISBN 978-80-7577-810-9.